

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

1. ԱՐՄԵՆԻԱ Լինչի. գրեց Պ. Տօնապետեան. Լոն-
դոն 1902 զ. 1 ը. 25 կ.

Հայաստան երկիրն իւր պատմական անցեալով, աշխարհագրական դիրքով, քաղաքական հանգամանքներով, բնութեան գեղեցկութեամբ և բնական հարստութիւններով վաղուց արդէն գրաւել է Նւրոպացի² գիտնականների ուշադրութիւնը: Վերջին դարերում բաղմաթիւ Նւրոպացի ճանապարհորդներ՝ թէ ռազմագէտ, (նշանաւոր ռազմագէտ և վերջը գերմանական զօրքի ֆէլդմարշալ Մօլտկէ) թէ հնագէտ, թէ պատմաբան և թէ երկրաբան ու աշխարհագրագէտ ալցելել են մեր երկիրը և համառօտ կամ ընդարձակ աշխատութիւններով նկարագրել իրենց ճանապարհորդութիւնը: Այդ նկարագրութիւններից յատերը զուտ գիտնական են եղել, յատերն էլ ուղեւորական թեթև աշխատութիւն՝ ուղիղ կամ սխալ ու վերիվերող դատողութիւններով լի:

Մէկ տարի առաջ Անգլիայում լոյս տեսաւ մի նոր աշխատութիւն Հայաստանի մասին, որի հեղինակի անունը թէև շատ քչերին էր լատնի մինչև այդ ժամանակ, բայց աշուտ մննալիւ Նւրոպական քննադատների միաբան վկայութեամբ՝ այդ երկը ճանաչուեց ամենալիակատարը մեր հայրենիքի մասին երբեիցէ լոյս տեսած աշխատութիւնների մէջ:

Այդ աշխատութիւնը Լինչի «Արմենիան» էր, անգլիերէն լեզուով, երկու փառահեղ հատորներ, 984 մեծադիր էջերով, 197 լուսանկարներով, 15 քարտէշներով և Հայաստանի մեծ քարտէշով ¹⁾:

1) Armenia. travels and Studies by H. F. B. LINCH
գիրը 22 մլթ. 50 կոպ.

Լինչը երկու անգամ է ճանապարհորդել Հայաստանում. առաջինը 1893 օգոստոսից մինչև 1894 մարտամիսը իւր ազգական Լինչ հազարապետի հետ և երկրորդ անգամ 1898 մայիսից սեպտեմբեր՝ լալոնի երկրաբան Ասուալդի հետ: Այս ուղևորութիւնների արդիւնքը նա Կոնստանտնուպոլսի համութեամբ, ճշտութեամբ և անկողմնակալութեամբ է նկարագրել, Կոնստանտնուպոլսի քաղաքականի և մանրամասն տեղեկութիւններով է ճշտութեամբ, որ գիրքը միաժամանակ կարող է հետաքրքրել թէ զիտնականին և թէ բանասէրին, թէ զիւսնագէտին և թէ երկրաբանին ու պատմաբան-աշխարհագրագէտին: «Արմենիան» ընդգրկում է Հալը և Հայաստանն ամբողջապէս. հալի անցեալը, ներկան, կրօնը, եկեղեցին, քաղաքակրթութիւնը, թերութիւններն ու առաւելութիւնները, քաղաքական դրութիւնը և ալն նոյն հմտութեամբ և ճշտութեամբ է նկարագրում Լինչը, ինչպէս և Հայաստանի աշխարհագրութիւնը, կլիման, երկրաբանութիւնը և ալն. աշխարհագրական քարտէշները ցայտմ եղածից ճիշտ և մանրամասն են:

Հայութեան վերաբերեալ այս անգնահատելի գրական աշխատութիւնը դժբաղդաբար մատչելի չէ մեզ, հայերիս, որովհետև մեզնից շատ քչերն անգլիերէն լեզուին հմուտ լինելու քաղղն ունին. վերին աստիճանի օգտակար ծառայութիւն արած կլինէր մեր գրականութեանը, եթէ մեր հարուստներից մէկը լանձնարարէր մի հմուտ անգլիագէտ հալի թարգմանել այդ աշխատութիւնը հայերէն և հրատարակէր ընազրի բոլոր շքեղութեամբ: Քանի որ մեր ասածը լոկ ջերմցանկութիւն է, մենք սիրով ողջունում ենք լարգելի Տօնապետեանի աշխատութիւնը, որով նա ծանօթացնում է հալ ընթերցողներին Լինչի «Արմենիայի» բովանդակութեանը: Տօնապետեանի հրատարակած գրքին կցուած է Լինչի լուսատիպ պատկերն (ուղևորական զգեստով) և ինքնակենսագրութիւնը, որից իմանում ենք, որ Լինչը ծնուել է Լօնդօնում 1862 թ. նրա ծնողներն էին ամէկ կողմից մի հին Իրլանդական գերդաստանի մի կրտսեր ուստորը և միւս կողմից սկոթական շառաւիղի մի նշանաւոր Հնդկական շինուորականի մի դուստրը: «Մեծ հայրս... եղաւ հալ տասնևմէկ արու զաւակների. այս զաւակներից մէկին էր որ Անգլիոյ Թագաւորի կողմից լանձնուեցաւ երկրորդ արշաւանքի հրամանատարութիւնը դէպի Եփրատ (1837 ու յորդ տարիներ). Աս զինուորականը, կապտէն, ապա ծովա-

կալ Լինչ, հրամանատարութեան պաշտօն վարեց առաջին կամ «Չեսնիի» արշաւանքի ընթացքում: Կապտէն Լինչ շատ տարիներ անցկացրեց քննելով ու չափելով Սփրատն և Տիգրիսը և այն երկիրները որոց մէջով հոսում են այս պատմական գետերը: Իմ հալըը, Թոմաս Կերր-Լինչ, դեռ... ուսանող էր: Իր մեծ եղբոր պաշտօնը հրապուրեց իրեն դէպի Արևելք և նա որոշեց միանալ նորան իբր ճանապարհորդ նորա դրօշակակիր նաւի վրայ:

...Մեծ հօրս (բաղդադի անգլիական ներկայացուցիչ գընդապետ Թէլլըր) ամուսնութեան պատմութիւնը վիպասանական է: Մի իրլանդացի աղնուական՝ Լօրդ Կոնգլտոն՝ մեկնում է դէպի Արևելք մի առաքելական գործով: Նրկու անգլիացիները բարեկամանում են իրար հետ: Առաքելութեան ջանքերը բարեբուրութեան մէջ են դնում նորան մի Հալ ընտանիքի հետ— կարծեմ Սվադից—որովհետև Հալերը ամեն ժամանակներում ևս սրբիւնաւէտ միջնորդներ են եղել Արևելքի և Արևմուտքի միջև... Շրջապատող հանգամանքը գուցէ աւելի զեղածածաղ դարձաւ երկու հալ կոյսերի մատաղ գեղեցկութեան շնորհիւ, որոնք, կարծեմ, նոցա Հալ բարեկամների ղաւակներն էին: Նրկու աղջիկները հարսնութեան խնդրուեցան Հնդկական զինուորականի և իրլանդացի աղնուականի կողմից, և իմ մալըը աշխարհ եկաւ այսպիսի մի ամուսնութիւնից: Հալըս սիրահարուեցաւ նորան Բաղդադում, ուր նա լաճախ հիւր էր լինում գնդապետ Թէլլըրին:

Արևուհետև Լինչի հալըը առևտրական գործ է սկսում Բաղդադի հետ և մեր հեղինակն էլ Քէմբրիջի համալսարանն աւարտելուց լետոյ իրաւագիտութիւն է սովորում և ապա հօր առևտրական գործերն է շարունակում Արևելքի հետ: Հետ սովորեցի և ձեռք առի մեր գործերի կառավարութեան ղեկը Արևելքի հետ, և զրեթէ բացառապէս այս հետամտութեան և Արևելեան ճանապարհորդութեան նուիրուեցան կեանքիս տարիները որոց վրայ այժմ անձկակարօտ լետ եմ նայում...:

Ինչպէս ասացիք, Լինչի «Արմենիան» երկու հատորից է բաղկացած. առաջին հատորը ուստական Հալաստանին է վերաբերում. պ. Տօնապետեանը հետեւեալ հատուածների է բաժանում ալդ հատորը. 1) Նրկիւրը, 2) աղգաբնակութիւն, 3) ընկերալին, 4) քաղաքական, 5) հալ եկեղեցի, 6) կրօնական և 7) միջին դար:

Երկրորդ հատորը նուիրուած է Տաճկական Հայաստանին, որի բովանդակութիւնը Տօնապետեանը հետեեալ հատուածներով է առաջ բերում. 1) Սահման, 2) հայկական խնդիր, 3) հայկական շարժում, 4) Էրզրում, 5) Կայսրութիւն Վանայ, 6) Վան և Խրիմեան Հայրիկ, 7) Կայսրութիւն Տրապիզօնի:

Այս հատուածների մէջ կան շատ հետաքրքրական դիտողութիւններ և դատողութիւններ, որոնք ճշդիւ հասապատասխանում են իրականութեանը. մեր ընթերցողների ճաշակը զրգռելու համար առաջ բերենք մի երկու պարբերութիւն. Լինչը ընդհանուր հայութեան թիւը մօտ երեք միլիօն է համարում, որից միլիօն ու կէսը Սուլթանի հպատակ են, ռորոնցից գոցէ մի կէս միլիօնը բնակուած է Թրքական Հայաստան կոչուած տարածութեան վրայ որ իր մէջ է ներփակում Վանայ, Բիթլիսի, Խարբերդի, Տիգրանակերտի և Էրզրումի ալս հինգ նահանգները... Թրքական Հայաստանի վերուիշեալ հինգ վիլայէթներում հալ ազգաբնակչութեան ստուարութիւնը զանազան աստիճանների վրայ է. ալսպէս, մահմեդական բնակիչների թուի հետ համեմատած, Հալերը աւելի մեծ ուժ ունեն Վանայ վիլայէթում քան ո և է ուրիշ տեղում: Ալստեղ, եթէ դուրս ձգուի Հէքիարիի գաւառը, նոքա զրեթէ մէկերրորդով գերադանցում են ազգաբնակչութեան մահմեդական տարրին: Բուն իսկ Վան քաղաքում Հալերը մօտ երկու տոնգամ աւելի են մահմեդականներից: Բիթլիսի վիլայէթում նոքա մեծամասնութիւն են Մուշի յրջակալքում, և Բուլանըլի արգաւանդ գաւառում՝ Վանայ ծովից դէպի հիւսիսային արեւմուտք: Միւս կողմանէ, նոքա մահմեդականների թիւից լետ են մնում Խարբերդի նահանգի մէջ, և Տիգրանակերտի վիլայէթութեան Բալու գաւառում: Էրզրումի կուսակալութեան մէջ հազիւ գտնուի որ և է յրջանակ ուր նոքա թուով պակաս չլինեն իրենց մահմեդական հարեաններից, և հաւաքաբար վեր առած չորս մահմեդականի դէմ մի հալ է ընկնում...: Երկրի տմենաւարգասաբեր բաժինը Հալերի ձեռքումն է: Վանայ լճի հիանալի յրջակալքը, Բուլանըլի, Մուշի, և Խարբերդի ընդարձակ դաշտերը բնակուած են Հալ գիւղացիներով, որոնք ոչ միայն մահմեդական գաղթականներից պակաս չարքաշ չեն ալլ դեռ նրանցից շատ աւելի աշխատասէր ու լաւաջաղիմական են: Հալերի ունեցած մի ուրիշ առաւելութիւնն է նոցա նպաստաւոր աշխարհագրական դիրքը Քիւրդերի և Թուրքերի

բաղդատմամբ: Հալ աղգաբնակութիւնը լօրինում է աստ տեղ տեղ հոծ և տեղ տեղ ցանցառ, մի շարալարեալ բաղմամբոյ որ սփռւում է սարահարթի մի ծալրից միւսը՝ արեւելքից դէպի արեւմուտք, և որպէս դուրս ցցուած մի ժալռ անջատում է մահմեդական բնակիչների երկու ճիւղերը իրարուց՝ Քիւրդերին դէպի հարաւ, և թուրքերին դէպի հիւսիս... Պէտք է աչքի առաջ ունենալ այն գլխաւոր տեղը, որ Հայերը գրաւում են երկրի տնտեսական ասպարէզում, և չմոռանալ այն լալտնի ապացոյցը թէ Թուրքիոյ նահանգների հալ աղգաբնակութիւնը ընդունակ է խիստ արագ աճման ապրուստի բարերար պայմանների տակ: Եթէ արհեստն ու երկրագործութիւնը տակաւին պահպանում են իրենց խղճալի գոլութիւնը, ալդ նոքա պարտական են հալ գիւղացիին...»:

Եթէ ցանկանալինք բոլոր հետաքրքրական հատուածներն առաջ բերել, պէտք է պ. Տօնապետեանի գրքոյկի կէսն արտագրէինք, ուստի խորհուրդ ենք տալիս ընթերցողներին ձեռք բերել ալդ աշխատութիւնը:

Գրքի վերջը կցուած են նշանաւոր արեւելագէտների և անգլիական լուրջ մամուլի քննադատական և գովասանական խօսուածները լինչի «Արմենիալի» մասին, որից երևում է թէ ինչպիսի միահամուռ և չտեսնուած ընդունելութիւն է դրել ալդ չքեղ և իմաստալի աշխատութիւնը:

2. Յ. Ա. ԴՕՐԲՕԼԻԽԻՐՈՎ. Աղէքսանդր Գալացցի քահանան եւ իւր քարոզները. թարգմ. Դէորգ քահ. Մկրրտումեանց. Ս. Պ. Բ. 1902 զ. 25 կ.

Աղէքսանդր Գալացցին Աստուծոյ խօսքը քարոզող այն երջանիկ մարդկանցից է, որոնք բնատուր ձիրք ունին անկեղծ ոգևորութեամբ ժողովրդի հետ խօսելու: Գալացցուն ոգևորող վսեմ գաղափարը հայրենասիրութիւնն էր. խառնալի վերածնութեան երջանիկ ժամանակի հարազատ զաւակն էր Գալացցին և խառնական ազգային հերոս Գաբրիելալիի զինակիցն ու գաղափարակիցը: Նրա ճարտասան լեզուով ասած քարոզ ճառերը մեծ տպաւորութիւն էին թողնում բաղմաթիւ ունկնդիրների վրայ և նրանց ոգևորութեան դադաթնակէտին հասցնում. նա խօսում էր խառնալի ազատութեան և միութեան